

УДК 339.9: 330.3

ДЕФОРМАЦІЇ ІНСТИТУЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Юрій Біленко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
бул. Університетська 1, м. Львів, Україна, 79000, тел.(032) 2964-602,
e-mail: kmeaf@yahoo.com*

Визначено головні інституційні деформації на основі аналізу двадцяти років економічних реформ у країнах Центральної та Східної Європи відповідно до сучасної інституціональної теорії в неокласичному контексті. Подано деякі пропозиції щодо відновлення інституційної рівноваги в пострадянських країнах, а також проаналізовано її вплив на успішність економічного зростання.

Ключові слова: інституційна теорія, інституційне спотворення, економічне зростання, Центральна та Східна Європа, пострадянські країни.

Непереборне бажання країн Центральної та Східної Європи до свободи, демократії, швидкої інтеграції в цивілізований світ і відмова від тоталітарного минулого супроводжували низка економічних потрясінь, пов'язаних з переорієнтацією економіки на нових торгових партнерів, стрімке зростання цін на енергоносії, відсутність коштів для підтримання збиткових виробництв і відповідного зниження валового внутрішнього продукту і неймовірно висока інфляція.

Майже двадцять років економічного розвитку постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи дають підстави зробити деякі висновки щодо успішних і невдалих економічних стратегій та умов для сталого зростання рівня життя в цих країнах.

Цікавим є досвід інституційних змін у постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи, що проходив у доволі радикальний спосіб і на дуже значній площі земної кулі і який можна розглядати як своєрідний соціально-політичний експеримент на глобальному рівні та хорошу можливість для аналізу формування ефективної інституційної основи в процесі переходу від одного типу політичної системи економіки до іншого.

Постсоціалістичні країни Центральної та Східної Європи представляють собою певний приклад інституційних деформацій, породжених тоталітарно-авторитарним устроєм з комуністичною ідеологією, яка принижує інтереси окремої людини, обмежує її свободу. Інституційні зміни – складний, різношвидкісний процес зміни старих, обмежуючих економічний розвиток, правил поведінки на нові, які дають нові можливості для зростання добробуту. Проте зазначимо, що за різких трансформацій інституційної структури

зростають можливості отримання певних привілеїв окремим соціальним групам на основі зростаючої асиметрії інформації та недосконалості нових інститутів.

Загалом в останній період наукові роботи Д. Норта, Дж. Бюкенена, Д. Родріка та інших актуалізували дослідження категорії інституційного середовища в рамках неокласичної економічної теорії як головної течії в сучасній економічній науці.

За визначенням Л. Девіса та Д. Норта, інституційне середовище – це «набір фундаментальних політичних, соціальних та правових основоположних правил, які скеровують економічну та політичну діяльність (правила, на основі яких управляють виборами, правами власності, а також правами контракту, є прикладами таких основоположних правил» [4, р. 133]. Отже, у суспільстві складається набір формальних та неформальних правил, які обмежують та визначають напрями поведінки учасників певної інституційної системи. На нашу думку, під категорією «інститут» ми розумітимемо певні правила поведінки суб'єктів соціально-економічної системи, які зменшують невизначеність у функціонуванні цієї системи, а також сприяють зростанню добробуту членів суспільства. Формальними інститутами, які регламентують поведінку суб'єктів системи, є сім'я, фірма, ринок різних факторів виробництва, уряд, банківська система та інші. Певна фірма, певний банк або міністерство ми вважаємо інституцією. Певні різночитання у трактуванні інституту та інституції в українській економічній літературі трапляються часто. Неформальними інститутами можна вважати набір певних цінностей, мотивів, традицій та звичаїв, а також довіри до певних формальних інститутів у житті суспільства.

Зазначимо, що перелічені інститути, як формальні так і неформальні, повинні сприяти ефективному функціонуванню економічних процесів і представляти самі по собі суспільну цінність та продуктивну силу у соціально-економічному розвитку, формуючи такий ресурс суспільства, як соціальний капітал, який доповнює та регламентує використання фізичного та людського капіталу. Наявність соціального капіталу зменшує величину трансакційних витрат і, відповідно, кількість служб моніторингу та контролю за поведінкою учасників економічного процесу.

Як вважає К. Сала-і-Мартін, інститути впливають на ефективність економіки в такий же спосіб, як і технології виробництва: економіка з поганими інститутами є більш неефективною у тому сенсі, що необхідно більше ресурсів для такого ж самого обсягу виробництва [7, р. 54]. При цьому погані інститути зменшують стимули до інвестицій у фізичний та людський капітал, у нові технології. Процес запровадження добрих або правильних інститутів дещо складніший і відрізняється від процесу запровадження нових технологій.

Теорія розрізняє два типи інституційних змін: вимушені та нав'язані [5, р. 13]. Вимушені інституційні зміни описують як модифікацію або заміну існуючого інституційного механізму або появу нового інституційного механізму, добровільно ініційованого чи організованого, який використовують окрема особа або група осіб для отримання нових можливостей більшої прибутковості. Нав'язані інституційні зміни, навпаки, вводять і забезпечують

постановами уряду або на основі законів. Вимушені або спонтанно ініційовані інституційні зміни мають бути спричинені вигідними можливостями зростання доходів, що не вдається досягти у відповідності з початковим інституційним механізмом. Нав'язані інституційні зміни можуть відбуватися виключно з метою перерозподілу існуючих доходів серед різних груп виборців.

Ефективний інституційний механізм можна обрати з безлічі можливих, зважаючи як на виробничі, так і на трансакційні витрати від його реалізації. Оскільки трансакційні витрати виконання певних суспільних угод залежать від інших механізмів (наприклад, законів, звичаїв та ідеологій), то найефективніший інституційний механізм є функцією цих угод в інституційній структурі. Джастін Іфу Лінь підкреслює, що «вимушені інституційні зміни відбуваються при існуванні певних можливостей досягнення додаткової вигоди та виникають при порушенні інституційної рівноваги, тобто повинна бути якась причина, що існуючий інституційний механізм вже не є найефективнішим у системі інституційного вибору» [5, р. 14].

Інституційні зміни в постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи, по суті, поєднували вимушені, які були пов'язані з довготривалою економічною стагнацією, відсутністю економічного зростання та тотальним дефіцитом на споживчому ринку 80-х років, та нав'язані, оскільки інтеграція до світових фінансово-економічних інституцій вимагала зміни законодавства, проголошення та здійснення лібералізації всіх процесів соціально-економічного життя.

Це все дає підстави для ґрунтовного аналізу всього спектра змін інституційного середовища країн, в яких проживає майже півмільярда осіб, і ці зміни достатньо революційні та диференційовані за різними регіонами.

Цілий ряд міжнародних організацій проводить систематичні дослідження якості інститутів країн на довгостроковій основі, що дає змогу включати результати до формалізованого економічного аналізу. Найбільш повний аналіз елементів інституційного середовища здійснює Світовий банк, який формує всесвітню базу індикаторів урядування, під яким розуміють традиції та інститути, за допомогою яких здійснюють владу в країні, зокрема, процеси вибору, контролю та заміни уряду; здатність уряду ефективно формулювати та здійснювати правильну політику, а також повагу населення та держави до інституцій, які управляють економічними та соціальними взаємодіями між ними [3].

Перша група індикаторів включає політичні свободи та політичну стабільність, друга – ефективність урядування та якість регуляторної діяльності, третя – верховенство права оцінює якість дотримання прав людини, власності, а також якість судочинства, правоохоронних органів та контроль за корупцією, що охоплює оцінки того, наскільки державну владу використовують для отримання приватної вигоди.

Таблиця 1

Динаміка ефективності державного урядування в країнах
Центральної та Східної Європи*

Країни	Ефективність державного урядування, %			
	Роки			
	1996	2000	2005	2011
Країни ЦСЄ – члени ЄС, середні показники	71,7	71,8	75,2	75,2
Чехія	71,7	75,1	81,0	81,5
Угорщина	78,5	81,0	75,6	73,0
Латвія	61,0	62,9	70,7	72,5
Литва	63,9	60,5	74,6	72,0
Польща	76,1	73,2	68,3	71,6
Словаччина	71,2	71,7	78,5	76,3
Словенія	79,5	78,5	77,6	79,6
Пострадянські європейські країни, середні показники	34,2	27,17	27,5	27,8
Білорусь	39,5	28,3	12,7	13,7
Молдова	41,5	30,7	26,3	33,6
Росія	32,7	26,3	38,0	42,2
Україна	23,4	23,4	33,2	21,8

*Джерело: The Worldwide Governance indicators. – Available from : <http://info.worldbank.org/wgi/>

Аналіз другої групи індикаторів якості інститутів, які є важливими для успішного економічного розвитку: ефективність урядування та якість регуляторної діяльності засвідчує значну диференціацію цих показників серед постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи (вимірювання здійснюють на основі процентного ранжування, визначаючи місце країни за рівнем якості інституційного середовища від 1 до 100 %, тобто кращі за інституційним середовищем держави знаходяться у вищих перцентільних групах). Країни Центральної Європи та Балтики, що знаходились у проміжках між 70 – 80 % 2011 р., демонструють стабільну динаміку покращення ефективності урядування з 1996 р.; зворотну динаміку, хоча і у верхній групі, демонструють Угорщина та Польща. Серед європейських країн СНД найнижчі показники за 2011 рік демонструє Білорусь – 13,7 %, Україна – 21,8 %, Росія – 42,2 %. Особливістю перелічених країн є те, що динаміка в цих показниках майже відсутня, тобто інституційні реформи не здійснюються і спостерігається деградація та дисфункціональність соціально-економічних інститутів. Рівень економічного розвитку прямо корелює з показниками якості інституційного середовища. Окрім того, вразливість до зовнішніх фінансово-економічних шоків зростає за стабільних довгострокових за тривалістю деформацій інституційного середовища.

Спробуємо здійснити аналіз характеру інституційних деформацій у пострадянських країнах (зокрема, в Україні та Росії) в контексті економічного розвитку.

Коротко зупинимось на аналізі основних фаз реформування командно-адміністративної економічної системи країн Центральної та Східної Європи. Перша фаза (1990–1994) полягала у швидкій лібералізації товарних та валютних ринків, відкриття економіки для зарубіжних товарів та інвесторів. На цій фазі можемо спостерігати вже дві траєкторії економічного розвитку у східноєвропейських держав (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Словенія) та пострадянських європейських незалежних держав (Україна, Росія, Білорусь, Молдова, Грузія). Зокрема, для першої групи країн економічну лібералізацію здійснено майже для всіх груп товарів та ринків, її супроводжувало створення нових ефективних інституцій ринкового типу. Для другої групи (пострадянських країн) ліберальні реформи завершилися ще більшим дисбалансом економіки і жорсткою монетарною стабілізацією для подолання гіперінфляції без створення як інститутів, так інституцій справжнього ринкового типу та падінням валового внутрішнього продукту.

Валютно-фінансова криза 1998 р. в Росії та Україні та їхня відсутність у першій групі країн поглибила дивергенцію вищезгаданих траєкторій. Девальваційний шок у пострадянських країнах зумовив до відновлення економічного зростання, а також до ще більшого панування монополій у базових галузях економіки, які отримали ніким неконтрольовану владу на встановлення максимальних цін і, відповідно, надвисоких прибутків, які здебільшого інвестували в іноземні держави. Водночас на іншому полюсі формувався непомірний прошарок дрібних крамарів, викинутих з трудомістких галузей легкої, харчової промисловості, машинобудування, науково-дослідницьких установ. Таку ситуацію спричинила часткова лібералізація, тобто зменшення певної відповідальності, зменшення зворотнього зв'язку, збільшення ентропії, певної інерційності економічної системи.

Відповідь на питання про те, як необхідно організувати економічне зростання в ринкових умовах у тоталітарному чи в громадянському суспільстві, складає основу диференціації двох траєкторій економічного розвитку. В тоталітарному суспільстві кожен хоче досягти своєї мети за кошт іншого; тут не дотримано оптимуму Парето, основний агент – держава, а визначена нею група приватних осіб здійснює процес привласнення досягнень всього суспільства, таким чином зростає диференціація доходів, не визначені права інтелектуальної власності, розмита мотивація для формування якісного та ефективного людського капіталу. Без дієвої інституційної системи зовнішні ефекти людського капіталу належать навіть не його власникам, а керівникам, де реалізують цей капітал; суспільство загалом залишається в програті. Стимули до формування та реалізації якісного людського капіталу поступово зникають через усвідомлення його носіїв, що їхні зусилля будуть привласнені безоплатно більш політично та адміністративно впливовими учасниками ринку.

Тобто держава, не маючи власних фінансових джерел, не може досить успішно впливати на перебіг подій у промисловості. Бюджетних коштів вистачає лише на те, щоб забезпечити політичну підтримку народу. Суспільство роз'єднане, ринки різних факторів виробництва дезінтегровані та неефективні:

один ринок може домінувати над іншим, суспільство розподілено на сегменти, які не взаємодіють між собою, що спричиняє тотальний процес хаосу в державі.

Сучасні, нібито самостійні приватні компанії та фірми зростають як придатки до крупних монополістичних структур, а не як структури незалежні, які діють з максимальною ефективністю. Тобто вони не самостійні агенти, а перебувають у залежності від різних пільг, кредитів, дотацій держави або володіють можливістю експлуатації інфляційних процесів, які так і не вдалось подолати в пострадянських країнах.

Процес реалізації соціальних можливостей держави доволі загальмований, тому що формування середнього класу припинено, міщанство перемагає, давня політична еліта починає пожинати плоди економічні: прибутки, дивіденди на акції, перерозподіл бюджетних коштів на свою користь. Політика ліквідації середнього класу спричиняє зменшення опору диктатурі, а також знищує суспільний потенціал технологічних інновацій. В результаті відбувається деіндустріалізація, депрофесіоналізація економіки. Хоча початковий потенціал був доволі високий, причина, на нашу думку, полягає в тому, що людський капітал (рівень освіченості) є досить значним, але він не доповнений соціальним капіталом, за концепцією Р. Патнама.

Парадоксально, що колективістські ідеї, які панували в суспільстві, дуже швидко були замінені на агресивний, егоїстичний індивідуалізм, самоїдство, недовіру всіх до всіх і надію тільки на себе. Отже, зовнішні ефекти від високого рівня навчання у навчальних закладах, зростаючі доходи зникли. Вища освіта зорієнтувалась на академічну гуманітарну освіту. Відсутність фільтрів, відсутність достатньо чітких та ефективно контрольованих критеріїв призводить до відсутності осмислених дій у загальносуспільному контексті, спричиняє слабкість або, взагалі, відсутність професіоналізму, послідовності, досвіду, постійні зміни.

Загалом державна політика необхідна для того, щоб досягти структурних змін. Політика перерозподілу необхідна для того, щоб підняти галузі з середнім та високим технологічним рівнем. Класична схема розвитку сировинних галузей спричинила монополізацію промисловості, економіка не стала працювати на людину, а економічне зростання не зумовлено високим рівнем капіталу, високим рівнем заощаджень.

Нерівновага на ринках праці та капіталу зумовлена інституційною складовою, зокрема директорським корпусом, який, отримавши свободу дій, агресивно та безконтрольно поглиблює деформації цих ринків з метою отримання надприбутків та створення олігархічних структур у промисловому, банківському, політичному середовищі.

На жаль, пострадянські формальні державні структури поводять себе як комерційні, використовуючи значну економічну владу, не виконуючи координаційні функції, які повинні бути домінантними за ринкових умов. З одного боку, немає жодної контролюючої сторони, а з іншого – немає ніякого суспільного договору між владою і народом. Проблема не в юридичних процедурах та санкціях щодо виконання чи невиконання контрактів у бізнесі, а

у не виконанні обов'язків і функцій регулюючих інститутів держави, які на них поклато суспільство. Зазначимо, що централізована система розподілу була значно дешевша, ніж нинішня ринкова система розподілу, яка є ненадійною без високого рівня довіри. Отже, необхідно створити умови для того, щоб урядові регулюючі та контролюючі структури сприяли успішному економічному розвитку, а не збагаченню своїх агентів, які стають безпосередніми ринковими гравцями, використовуючи державні системи розподілу, а не координують інтереси учасників ринку, створюючи умови найбільш ефективним суб'єктам ринку.

Як стверджують С. Джанков, Е. Глезер, Р. Ла Порта, Ф. Лопес-де-Сіланес та А. Шлейфер, інститути функціонують для того, щоб контролювати подвійну небезпеку диктатури і безладу, та здійснюють спробу проаналізувати функціонування суспільства за допомогою кривої інституційних можливостей (IPF). Безлад, у цьому контексті, означає, що приватні агенти підривають діяльність державних установ, таких як суди, за допомогою хабарів і погроз, що дає змогу приватним порушникам уникнути штрафів, а за диктатури ці автори мають на увазі небезпеку для людей та експропріації їхньої власності з боку держави та експропріації нею їхньої власності у формі вбивства, оподаткування, порушення прав власності [2, р. 498–600]. Варіант диктатури в інституційній організації суспільства, на наш погляд, переважає останнім часом в економічного розвитку в пострадянських країнах.

Світова фінансова криза 2008 р. проявила ці диспропорції в розвитку пострадянських країн, які найбільше постраждали, і помірні негативні наслідки кризи в економічному розвитку східноєвропейських країн, які стали членами Європейського Союзу.

Ще один важливий висновок можна зробити з аналізу реформування посттоталітарних держав: там, де національний культурно-етнічний дух пронизує розбудову інститутів приватної власності, відносин між підприємцями, профспілками та урядом, формування державної еліти (Чехія, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, а ще раніше Японія, Німеччина), – макроекономічна ситуація стабільна, темпи економічного зростання, а також норми внутрішніх інвестицій доволі високі.

Якщо ж подивитися на світову економічну історію, можна констатувати той факт, що майже жодна країна, починаючи з епохи лібералізму, не здійснила успішного будівництва національної держави і національної економіки за правилами лібералізму. Тільки умови суворого протекціонізму, державної монополії та контролю сприяли консолідації суспільства й економічного зростання. Фрідріх Ліст вважав необхідними інструментами національну єдність в країні, забезпечення пріоритетного розвитку освіти, культури, армії, поліції. Він стверджував, що «процвітання нації полягає не у тому, як вважає Ж. Б. Сей, що вона нагромадила більше багатства (тобто кількості обмінних цінностей), а в тому, в якій пропорції вона розвинула свої продуктивні можливості. Хоча закони і державні установи безпосередньо не займаються виробництвом, але вони все ж виробляють продуктивні сили... Нація повинна жертвувати

матеріальним багатством з метою досягнення культури, майстерності та об'єднання продуктивних сил» [6, р. 219–220].

Лібералізм в економічній сфері породжує монополізм при автократичній політичній владі. Проблема демократії постала не тільки в політичному, але й в економічному розумінні. Необхідний рівний доступ для реалізації підприємницьких здібностей. Гіпертрофована кількість простих торгових і фінансових посередників створює загрозу через зростання величини трансакційних витрат та зменшення технологічних інновацій у реальному секторі економіки.

Демократичні інститути в неуспішній траєкторії пострадянських країн використовують у паразитичних цілях, тобто інвестиції в політичну діяльність дають вагому економічну вигоду її інвесторам, а не громадянам, які обирають інвесторів у суспільні інституції. Неформальні обмеження (за визначенням Дугласа Норта) є сильнішими, ніж формальні [1]. Загальні пропорції економіки залишаються тими ж, що за радянських часів; не відбулось зламу траєкторії залежності (path dependence), який сформувався в минулому і є настільки потужним та має підтримку політичної еліти.

Інтерес до інституційної складової економічних процесів значно зростає в умовах кризи, яка останнім часом стала домінуючою рисою функціонування світової економіки. Рівень економічного розвитку безпосередньо пов'язаний з показниками якості інституційного середовища. Вразливість до зовнішніх фінансових та економічних потрясінь збільшується зі зростанням тривалості деформації інституціонального середовища. На нашу думку, для сталого економічного розвитку, сталого економічного зростання необхідно, щоб макроекономічну рівновагу було доповнено інституційною рівновагою, критерієм якої слугує виконання державними установами функцій, покладених на них з боку суспільства, та забезпечення розвитку суспільства загалом, рівномірного розподілу доходів, формування середнього класу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Даглас Норт. – К. : Основи, 2000. – С. 172–174.
2. Djankov S. The new comparative economics / S. Djankov, E. Glaeser, R. La Porta, F. Lopez-de-Silanes and A. Shleifer // *Journal of Comparative Economics*. – 31(4). – 2003. – P. 598–600.
3. Kaufmann D. The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues Governance / D. Kaufmann, A. Kraay and M. Mastruzzi // *Draft Policy Research Working Paper*, Washington, DC : World Bank. – September, 2010. – Available at : econ.worldbank.org/external.
4. Lance D. Institutional change and American Economic Growth: A First Step Toward a Theory of Institutional Innovation / Davis Lance, North C. Douglass // *Journal of Economic History*. – 1970. – № 30. – P. 131–149.
5. Lin J. Y. An Economic Theory of Institutional Change: Induced and Imposed change / Justin Yifu Lin // *Cato Journal*. – 1989. – Vol. 9. – № 1. – P. 1–35.
6. List F. National System of Political Economy / F. List. – Philadelphia : J. B. Lippirett, 1856. – 427 p.

7. *Sala-i-Martin X. Fifteen years of new growth economics: what have we learned? / Xavier Sala-i-Martin // Economic Growth: Sources, Trends, and Cycles, edited by Norman Loayza and Raimundo Soto. – Santiago, Chile : Central Bank of Chile. – 2002. – P. 41–59.*

Стаття надійшла до редколегії 25.10.2012

Прийнята до друку 05.12.2012

DEFORMATIONS OF THE INSTITUTIONAL ENVIRONMENT AND THEIR IMPACT ON ECONOMIC GROWTH IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE

Yuriy Bilenko

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Univesytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000, tel. (032) 296-47-10,
e-mail: kmeaf@yahoo.com*

The article identifies the key institutional deformations by analyzing two decades of economic reforms in Central and Eastern Europe in accordance with the modern institutional theory in neoclassical context. Some suggestions for restoring the institutional equilibrium in post-Soviet countries are proposed, and analysis of its impact on the success of economic growth was done.

Key words: institutional theory, institutional deformations, economic growth, Central and Eastern Europe, former Soviet states .

ДЕФОРМАЦИИ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ СРЕДЫ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ И ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Юрий Биленко

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская 1, Львов, Украина, 79000, тел.(032) 296-46-02,
e-mail: kmeaf@yahoo.com*

Определены основные институциональные деформации на основе анализа двадцати лет экономических реформ в странах Центральной и Восточной Европы в соответствии с современной институциональной теорией в неоклассическом контексте. Даны некоторые предложения по восстановлению институционального равновесия в постсоветских странах, а также проанализировано его влияние на успешность экономического роста.

Ключевые слова: институциональная теория, институциональные деформации, экономический рост, Центральная и Восточная Европа, постсоветские страны.